

SOBRE ELS CASTELLS DE FOCS PATRIMONIALITZATS

Xavi Aranda i Jordi Bertran

Octubre del 2009

En el món de la pirotècnia es coneix com a "pirotècnia renaixentista" o "barroca" o "de pals" la pirotècnia antiga, originada en el període històric renaixentista i desenvolupada en el barroc, que es caracteritzava per l'encesa d'artificis pirotècnics que se sustenten sobre pals de fusta o més modernament bastides. Aquests elements no apareixen només aïllats, sinó que poden construir estructures més complexes fins al punt de simular una fortalesa o castell, fet que va donar origen al mot castell de focs. Sobre aquestes estructures es col·loquen figures de vegades molt complexes i fins i tot mòbils, que s'obren, tanquen i mouen autopropulsades pels mateixos focs que suporten. Aquest tipus de castell de focs fou el comú fins a temps ben recents, ja que el predomini dels focs artificials de caràcter aeri (coneguts a Catalunya des de l'Edat Mitjana) no adquiriran la veritable dimensió d'espectacle complex fins ben entrat el segle XX.

El grup valencià de teatre de carrer Xarxa Teatre ha fet un tret identitari d'aquesta mena de pirotècnia renaixentista, barroca o de pals. A Catalunya també La Companyia del Foc, de Ripollet, i el grup Els Tres Mosqueters de Vilafranca del Penedès han reprès amb total complexitat aquesta mena d'espectacles.

El 1793 el llibre de l'Administració de Sant Fèlix de Vilafranca del Penedès detalla els costos per transportar un castell de foc des de Manresa fins a Vilafranca en un matxo. Els comptes parlen de venir a plantar el castell de focs i tirar-lo. Alhora es paguen vint jornals de mestre de cases i fusters per plantar el castell, que s'estructura sobre els ferros de Francisco Mascaró, i fer la piràmida de fusta, que, si seguim les descripcions que aporta el Baró de Maldà, s'identifica amb decoracions amb motiu de festes. El castell s'acordona amb lo boràs. La piràmide tenia com a mestre escultor a Sebastià Guasch, i sembla que tingué acompanyament musical mentre s'encengué. El mateix 1793 en els mateixos comptes es parla de la corda de les carretilles, que o bé es referiria al lligam que entrellaçaven el coet pròpiament dit amb el dispositiu per posar-la al ferret de la maça d'uns hipotètics

diablers que no surten esmentats, o bé perquè les carretilles constituïen una mena de traca de carretilles. Curiosament es parla de cañas per al drac.

Dos anys més tard, el 1795, a través dels registres del mateix llibre de l'Administració de Sant Fèlix de Vilafranca del Penedès, tenim constància que a Manresa un pirotècnic fabricava coets voladors, que els venia posteriorment a Vilafranca, on els disparava un altre pirotècnic, Miquel Barjau, que fabricava els coets del drac, trons i encenia els voladors manresans. Barjau comptava amb dos ajudants, a més de l'escultor que dirigia la piràmide, que va ser disparada amb acompanyament musical dirigit per Josep Camps.

Per fer-nos una idea de com eren els castells de focs d'aquella època de finals del segle XVIII, comptem precisament amb una descripció coetània. Concretament el 1771 Rafael d'Amat i de Cortada, el Baró de Maldà –un dels escriptors catalans més interessants d'aquella centúria-, descriu la festa major de Vilafranca del Penedès, i explica que la vigília a la plaça davant les capelles del Socors i de la congregació dels Dolors, hi hagué “un abultat castell de foch artificial”. Aquesta és la primera descripció que coneixem d'un castell de foc a Catalunya i té, per tant, un extraordinari valor documental:

Se comensà pués a donar lo assalt al castell per un formidable número de carretillas y braus xiulets que fèyan. De tant en tant se disparàban alguns mascles o morterets per aterrar ab son estruendo als enemichs, si és que n'í hagués algun que volgués fer-se amo de la fortaleza. De magranas y trons, a dotsenas disparàban-se en sos intermedis, que petàban de vint-i-quatre, martirizant-nos de mala manera las orellas tant dimontre de ruído, majorment dels mascles y no de las famellas. A més de tot esto, sinch o sis rodas de foch per acabar de demolir a aquell castell encantat, ab una roda sobre, superior a les demás, y en lo més alt estaba enpeus una gitana formada de matèria ígnea, en sa mà dreta portaba una cistella ab ous per si algú dels concurrents a la plaza lus hi volgués comprar, però se tingué de quedar ab los ous y ab la cistella. Dita gitana se encengué tota des de las faldillas fins al cap, que féu un pet de tots los diables después de tant ruído de cohets, y reduhida en cenbras.

Veiem, doncs, que és el primer cop que podem parlar a Catalunya d'un castell de focs entès com a espectacle públic de factura similar

als coneguts a la resta d'Europa. El castell de focs vilafranquí és la simulació d'un assalt a una fortalesa. És estructurat en diferents números –seguint la terminologia que emprà el mateix autor de la descripció. Així les carretilles i els xiulets o xiuladors són el primer número o quadre del castell de focs vilafranquí. Entre els artificis pirotècnics s'enumeren els mascles o morterets –que fan soroll, les magranes i els trons –que també fan soroll i que poden ser mascles o femelles, essent més contundents els primers- , rodes de foc en diferents nivells i una figura ígnia que representava una venedora gitana. La curadora de l'edició crítica del Baró de Maldà explica la carretilla com a roda de foc, la qual cosa provoca la identificació amb les rodes de foc. És clar, però, que es tracta de dos artificis ben diferents. Les carretilles ja són un article pirotècnic que també dispararà el ball diables, però que antigament tenia una durada molt més llarga que l'actual i que realment constituïa un efecte molt més impactant. Documentades per primer cop a Sitges el 1734, quan probablement també integraven un incipient castell de focs, 37 anys més tard ja ha esdevingut, per influència europea, un espectacle amb tots els ets i uts.

Tot sembla indicar que a partir de la piràmide realitzada conjuntament amb els pirotècnics manresans, a Vilafranca va començar a aparèixer una afició per la pirotècnia i els castells de focs que es va anar manifestant durant les festes majors del segle XIX. Molt probablement aquests aficionats van aprendre l'art dels manresans que varen venir a plantar el castell de foc de l'any 1793. Gent com Francisco Mayner, Anton Jané o Joan Colomer van ser els encarregats de realitzar els castells de focs de diferents festes majors del segle XIX i a vegades de fabricar la mateixa pirotècnia del Drac, del Ball de Diables i la pólvora del Ball de Serrallonga. L'obsessió per fer un bon espectacle es reflecteix en els comptes de la Festa Major de l'any 1819. L'encarregat de realitzar el castell de foc, en Francisco Torrens, no queda gens content de com ha cremat el seu propi espectacle i decideix rebaixar el preu que se li havia de pagar. Al final, els administradors de Sant Fèlix decideixen pagar-li el preu principal i tornen a encarregar-li l'empresa de realitzar el castell de foc per l'any 1820. No només es cremaven castells de focs per la Festa Major. L'any 1814, i segons les notes de la família Miret de Vilafranca dipositades a l'Arxiu Municipal de Barcelona, cada dia de les festes de Corpus es va disparar un castell de foc.

El 1842, es realitza la primera entrada de Sant Fèlix amb pirotècnia. Una roda de foc va anar cremant mentre el Sant entrava per la Basílica de Santa Maria. L'encarregat de l'espectacle, era el vilafranquí Joan Colomer. Paral·lelament a Manresa, durant el segle XIX continua l'activitat pirotècnica. Com era habitual en aquella època, el Diario de Barcelona, anunciava les festes de les capitals de comarca i Manresa no n'era una excepció. L'any 1848 comença la festa amb "el disparo de una gran tronada en la plaza" i a la nit es cremà un gran castell de "fuegos artificiales de colores dirigidos por D. Juan Tolrá". Vilafranca continua amb les seves evolucions pirotècniques. El 26 d'agost del 1849, el Diario de Barcelona, anuncia el programa de la Festa Major Vilafranquina. Per al dia 31, un cop el sant entri a casa de l'administrador, "amenizará el combate de Moros y Cristianos un castillo de fuegos tomado por estos venciendo a aquellos". Com es pot veure, les figures terrestres amb artificis pirotècnics eren les protagonistes dels espectacles pirotècnics del segle XIX.

Però ja entrat al segle XX els artificis aeris comencen a guanyar protagonisme per sobre de la pirotècnia terrestre. En els pressupostos que va presentar Daniel Arnal per a la festa major de Vilafranca de l'any 1917, guardats a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, es poden veure totes les figures terrestres i els efectes aeris que van formar part del castell de foc. Les innovacions tècniques presentades per Daniel Arnal, com els "fuegos japoneses", "fuegos chinos" o "palmeras", certifiquen el fet que l'espai aeri era el nou escenari per experimentar nous efectes pirotècnics. De mitjans del segle XX fins el dia d'avui, els artificis aeris són els que predominen totalment en un castell de foc.

Els tres mosqueters

L'any 2004 un grup d'amics provinents del Ball de Diables de Vilafranca van formar l'Associació Cultural els 3 Mosqueters. Aquesta associació té com a objectiu l'estudi i la producció de la pirotècnia tradicional i de la cultura popular en general. En els seus inicis comencen a realitzar petits espectacles de rodes i figures geomètriques terrestres, extretes de diversos manuals espanyols o italians del segle XIX. Aquest grup d'amics se sent dipositària de recuperar el treball i la tradició de la nissaga de pirotècnics aficionats que va haver-hi a la Vilafranca del segle XIX. Les figures

geomètriques són realitzades amb fusta. Hi ha algunes figures que es mouen veloçment amb la força de la pirotècnia que s'hi col·loca i altres figures utilitzen pirotècnia però no es mouen. Les figures mòbils es claven a un suport amb un eix perquè puguin girar. A cada extrem de la figura s'hi col·loquen sortidors i carretilles que fan de motor giratori, i en algunes figures llances per realitzar una simple funció estètica.

A part d'espectacles de pirotècnia tradicional amb figures terrestres, l'Associació Cultural els 3 Mosqueters també ha realitzat espectacles de pirotècnia aèria conjuntament amb alguna empresa pirotècnica. És així com des del 2005, l'Associació Cultural els 3 Mosqueters s'ha encarregat del disseny pirotècnic del final del Ball de Foc de la Festa Major de Vilafranca.

El juliol de 2009 membres de l'entitat van realitzar a Llivia, durant la Festcat / Escola de la Festa 2009 –organitzada pel Centre de Promoció de la Cultura Popular Tradicional Catalana del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya-, el curs "Construcció de Castells de Focs Tradicionals". Un curs en què els alumnes van aprendre el que antigament havia estat un castell de foc i els ingredients o figures geomètriques que en podien formar part. Els alumnes, durant cinc dies, van construir: rodes, espirals, vanos que amb la força de la pirotècnia feien l'efecte d'obrir-se, creus etc...

Algunes de les figures que van construir els alumnes.

A part de realitzar aquestes figures, com a pràctica del curs, van realitzar un castell de foc que simulava l'espectacle que es va poder veure l'any 1793 a Vilafranca. Aquest espectacle era un muntatge amb suports de ferros i fustes que tenia forma de triangle, figura geomètrica que en una vista de dos dimensions és l'equivalent a una piràmide.

La piràmide a punt de cremar.

En aquesta piràmide hi havien tres pisos o seccions de figures de foc. En el primer pis de la piràmide, hi havia figures com un sol giratori, un espiral amb llances de colors i una estrella amb una mitja lluna, que també giraven amb les força de varis sortidors.

L'espiral encesa i rodant a tota velocitat.

En el segon pis, hi havia dos rodes mitjanes i un vano que passat uns segons s'obria tot encès. A l'últim pis hi havia una roda molt gran que en girar encesa doblava el seu diàmetre. Normalment molts castells de focs, com el del 1771 realitzat a Vilafranca i que va narrar el Baró de Maldà, tenien una roda enorme que feien giravoltar cremant, formant un efecte molt impressionant.

La roda gran girant tota encesa.

Al terra es van cremar unes creus fixes, uns rètols realitzats amb fustes amb les paraules "FESTCAT 09", unes flames vermelles i una cascada per formar efectes decoratius.

La cascada, les flames i les lletres enceses.

La seqüència de foc va ser la següent:

- 1.- Les creus fixes del terra
- 2.- La mitja-lluna i l'estrella
- 3.- el sol
- 4.- les dos rodes mitjanes
- 5.- l'espiral
- 6.- la roda gran
- 7.- el ventall
- 8.- la cascada i les flames vermelles.

En els següents enllaços es poden veure totes les fotografies del curs:

<http://picasaweb.google.com/xaviaranda1980/TallerFestcat2009#>

La intenció de reivindicar els usos patrimonials de la pirotècnia als Països Catalans van tenir, doncs, tant una part formativa com una d'espectacle, essent aquesta darrera molt seguida i aplaudida pels assistents a la Festcat i per la població de Llivia en general.